

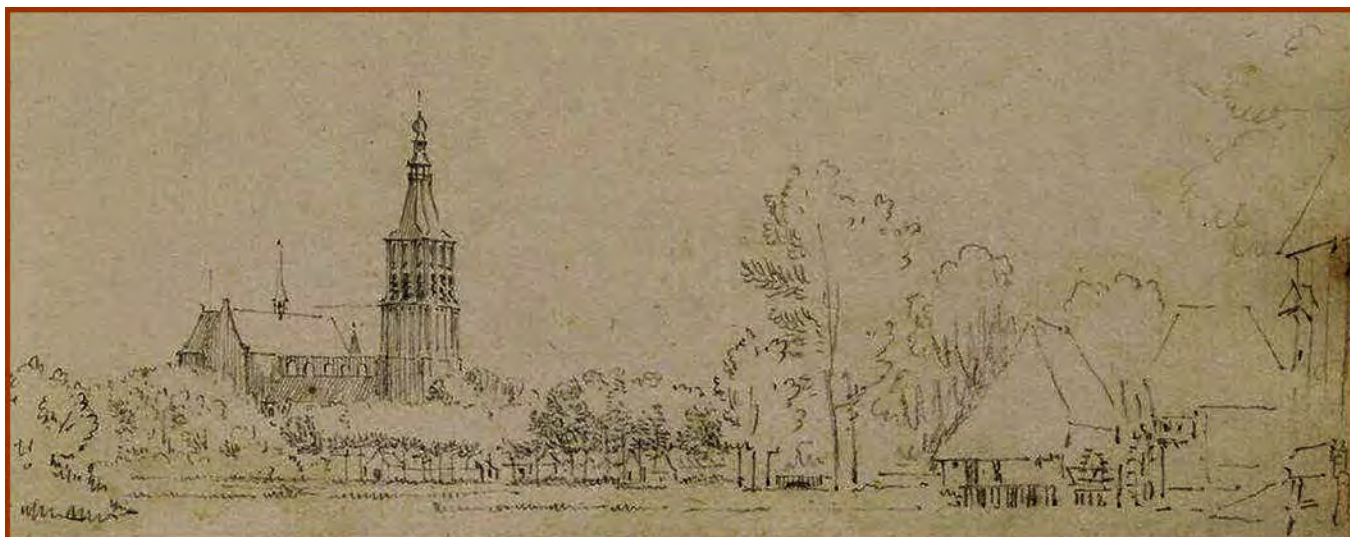
Terugkeren naar de Heemkunde-site kan via de *Terugknop*.

U vindt de *terugknop* bovenin uw scherm, meestal uiterst linksboven.

Een molentjen op den zandweg reed..¹

DE WONDERBAARLIJKE VERPLAATSING VAN L'INFATIGABLE
BRABANTS EERSTE PAPIERFABRIEK TE BOXTEL

© Ruud van Nooijen, Boxtel - ruudvannooijen@ziggo.nl - versie: 15 juni 2016

Deel van wat wel het grootste watermolencomplex van geheel Noord-Brabant werd genoemd: de dubbele water molen op de Dommel, met links de imposante en boven alles uittorende Sint-Petruskerk. Uiterst rechts nog een stukje van de andere watermolens: de nabijgelegen dubbele watermolen op het in de Dommel uitmondende en ooit gegraven zijnde Smalwater of Molengraaf. Over een deel van die laatste molen handelt dit stukje Boxtelse geschiedenis.

¹ variant op oud volkswijsje *Karretjen op den zandweg reed* (oorspronkelijke titel *Twee voerlui*) Zie hiervoor tevens blz. 29-30)

Foto uit 1910, genomen door de toen 45-jarige Boxtelse kunstschilder èn fotograaf Pierre Janssen. De dubbele watermolen op het Smalwater (Molengraaf) te Boxtel. Twee jaar later, in 1912, zouden deze molens verdwijnen. Rechts, achter de molen, zijn de sheddaken van Van Oerle's damastweverij zichtbaar. Waarschijnlijk in de rechter molen was tussen 1802 en 1819 de eerste papierfabriek van Boxtel gevestigd. In de directe omgeving lag nòg een dubbele watermolen: aangedreven door het water van de Dommel. De winkel van Van Stekelenburg aan de Molenstraat is er een restant van. Nabij de papiermolen stond een stenen gebouw met ramen dat op palen boven de Dommel stond. Zie ook de overige foto's van de molens verderop.

Oprichten eerste en enige papierfabriek in Boxtel èn Brabant

Het eerste teken dat men in Boxtel een fabriek voor de productie van papier² wilde realiseren dateert van juni 1801 toen het Boxtelse gemeentebestuur een verzoek kreeg van **Adrianus Ant. van Ertrijck** en **Joseph Kilian** om een papier- en snuifmolen³ te mogen bouwen op het riviertje de **Nemer** of **Essche Stroom**, tussen de Haldersche Barrière en de plaats waar

² Papier werd in 105 na Christus uitgevonden door de Chinees **Cai Lun**. Daarvoor werd geschreven op vellen gemaakt van de papyrusplant of op perkament.

³ **Snuifmolen**: hier wordt uit bewerkte (o.a. gesausde) tabaksbladeren snuiftabak (poeder) geproduceerd. Snuiftabak wordt gebruikt door een weinig van deze tabak op de rug van de hand te deponeren en dan door één neusgat (het andere dichtdrukken) op te snuiven.

genoemd riviertje uitmondt in de Dommel⁴.

Van september 1802 dateert een beschouwing en advies inzake de aanvraag van eerdergenoemde heren, nu voor het realiseren van een snuif- en papiermolen bij de watermolen te Boxtel⁵.

Kennelijk gingen deze plannen niet door want in 1802 kreeg Boxtel weliswaar haar eerste papierfabriek, doch was er niet langer sprake van een snuifmolen. Daarenboven werd het plan gerealiseerd door anderen dan Adrianus Ant. van Ertrijck en Joseph Kilian.

Het werd de eerste papierfabriek in Noord-Brabant. Tevens de eerste in Boxtel, want later kreeg Boxtel zelfs nog een tweede papierfabriek binnen haar grondgebied, die van de heer **Velsen**⁶ in een forse windmolen in **Kleinder Liempde (De Bolken)**.

De eerste fabriek kreeg de naam *l'infatigable* (de onvermoeibare). Het is waarschijnlijk dat de naam 'onvermoeibare' niet zozeer de fabriek als wel de molen betrof. De naam *l'infatigable* komen we namelijk nergens tegen in latere advertenties van de fabriek. De naam werd wèl vaker aan molens gegeven. We moeten bedenken dat als er voldoende aandrijfkraft - voldoende waterstuwing - beschikbaar was, men daar optimaal gebruik van wilde maken. Werkdagen van zo'n zestien uur of langer waren dan geen zeldzaamheid: de molen bleek dan 'onvermoeibaar', zulks in tegenstelling tot het personeel...

Het plan voor oprichten van de papierfabriek werd beraamd en uitgevoerd door drie in goeden doen zijnde burgers, de heren **Govert Gabriël Feuilletau de Bruijn**, **Jacobus Johannes Brest van Kempen** en **Cornelis Theodorus Hoevenaar**⁷. De eerste twee waren geboren in Breda, Hoevenaar werd geboren te Dussen en woonde gedurende zijn leven in Geldermalsen, 's-Hertogenbosch, Dordrecht en in Boxtel waar hij zou overlijden. Feuilletau de Bruijn woonde in Breda, Gouda en Leeuwarden waar hij inspecteur van 's Rijks Belastingen werd. Brest van Kempen woonde in Breda, Boxtel, Brussel (1821-1830) en later Amsterdam waar hij in beide steden boekverkoper was, om daarna naar Nederlands-Indië te vertrekken waar hij directeur van 's **Lands Drukkerij** werd.

⁴ BHIC, 's-Hertogenbosch, Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen. toegangsnummer 9, inventarisnummer 40, folio 15 verso (16 juni 1801)

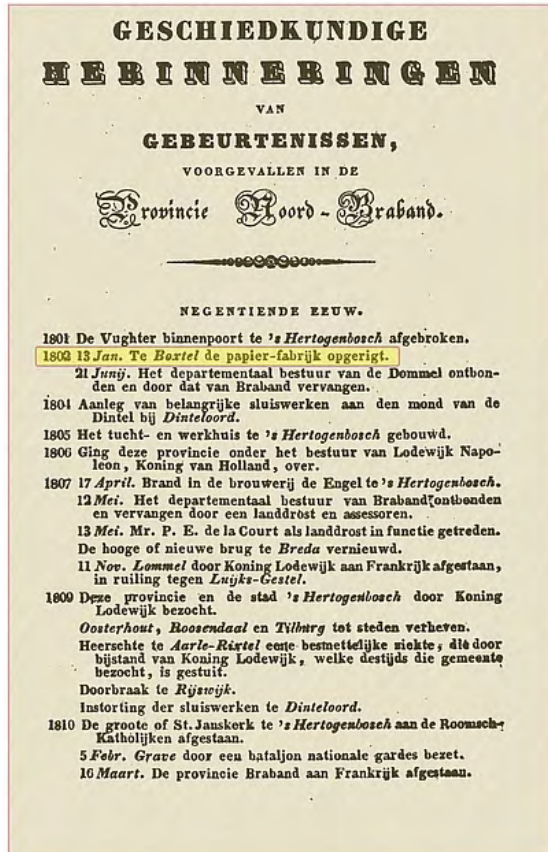
⁵ BHIC, 's-Hertogenbosch, Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen. toegangsnummer 9, inventarisnummer 40, folio 82 (30 september 1802)

⁶ De protestantse ondernemer **Adam Hendrik Velsen** (1778-1835) begon in 1826 een papierfabriek te Boxtel (Kleinder Liempde). In 1831 werd hij tevens eigenaar van de andere Boxtelse papierfabriek Molenwijk. Zijn zoon **Pieter (Petrus Hermanus) Velsen** (1815-1884) zette de onderneming voort. Na diens overlijden werd de papierfabriek in Kleinder Liempde gecontinueerd door zijn 2 zoons **Jacques (Jacobus) Velsen** (1837-1875) en **Willem Hendrik Velsen** (1838-1887).

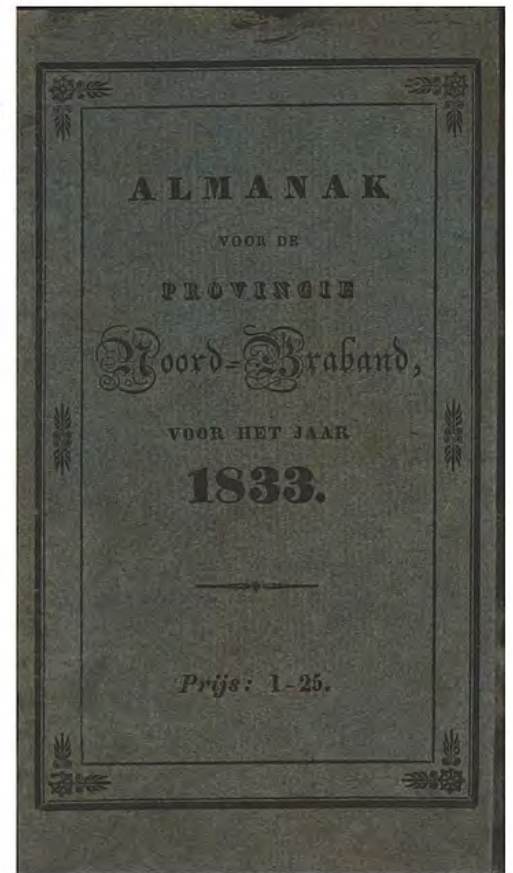
⁷ **Hans (J.A.) Pel**: *Economische bedrijvigheid in transitie, Boxtel in de 19e en 20e eeuw*, Stg. Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg, 1994, ISBN 90-70641-48-8, BLZ. 59

Papierfabriek opgericht februari 1802

De contracten voor de Boxtelse papierfabriek dateren van 13 en 14 januari 1802⁸ en de eigenaren pachtten tevens de graan- schors- en oliemolen⁹. Hoogstwaarschijnlijk was dit een eis van eigenaar **Senarclens de Grancy**.

13 Januari 1802:
te Boxtel
de papier-fabriek
opgericht

Vermoedelijk werden de andere moleninrichtingen vervolgens door de directie van de papierfabriek weer verhuurd aan molenaars die niets van doen hadden met de papierproductie en hun molens voor eigen doeleinden gebruikten.

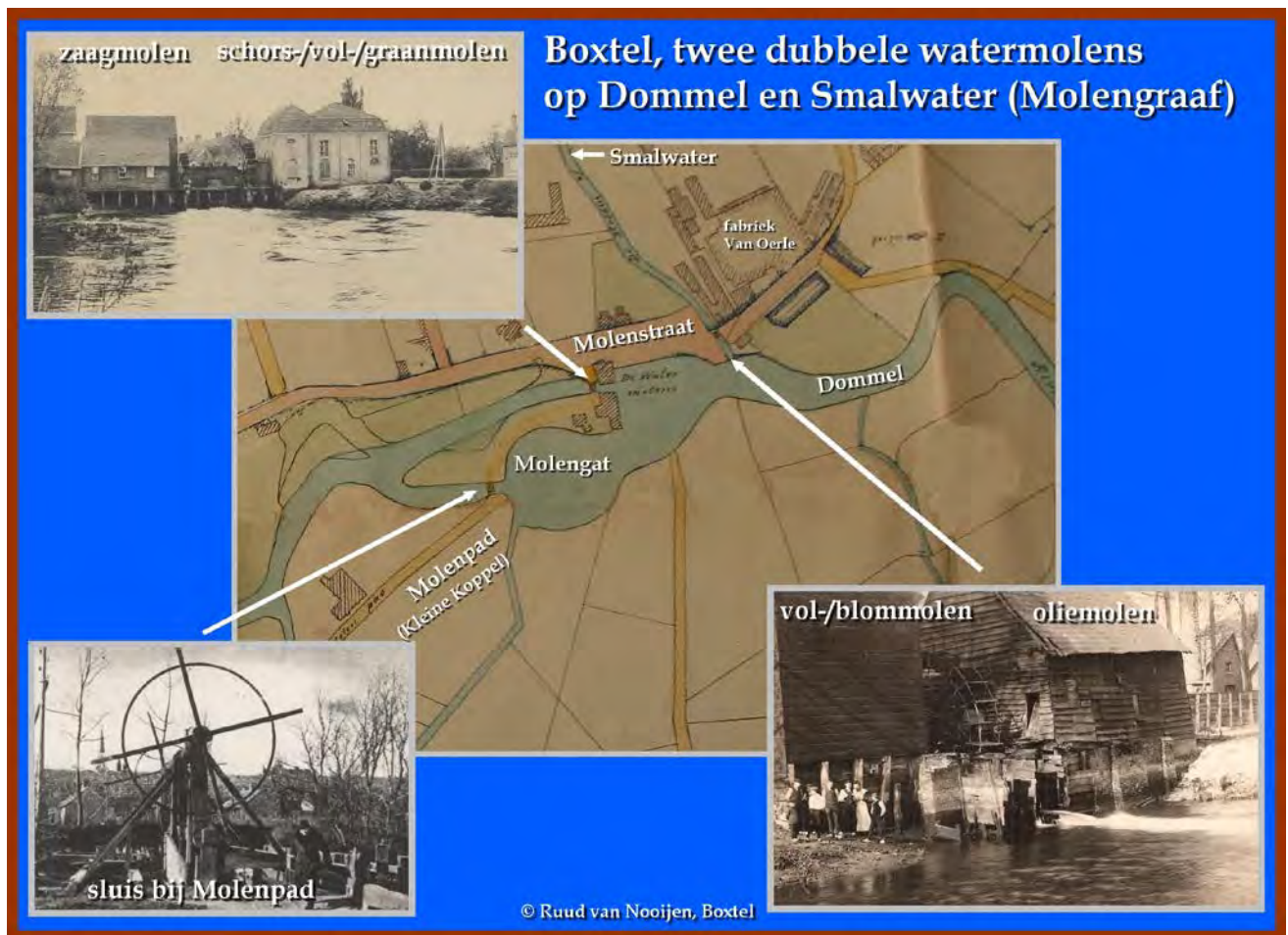
⁸ Bron: o.a. Almanak voor de Provincie Noord-Brabant voor het jaar 1831.

⁹ Artikel 1 Plan tot oprichting eener Sociëteit der Papierfabriek & C. te Boxtel (1814)

Aquarel van de watermolens op de Dommel te Boxtel door Pierre Janssen¹⁰ Er wordt nog naarstig gezocht naar een afbeelding door Janssen van de molens op het Smalwater.

¹⁰ **Pierre Janssen**, geboren te Steenwijkerwold in 1865, overleden te Boxtel in 1952. Kunstschilder en fotograaf. Woonde gedurende zijn werkzame leven in Boxtel aan het Ossenpad, later de Prins Hendrikstraat.. Zie ook het boek van auteur **Christ van Eekelen**: *Pierre Janssen, een halve eeuw Boxtel*, uitgave van Heemkundekring Boxtel, 2012.

N.B.: op het kaartje (ca. 1926) zijn de molens op het Smalwater niet meer ingetekend.

Wat deze drie mannen samenbracht inzake het plan voor de molen is niet duidelijk, evenals het feit waarom Boxtel werd uitgekozen als vestigingsplaats. Wellicht vanwege het feit dat de watermolen te huur stond. De aanwezigheid van voldoende water en ook de ligging van Boxtel aan de steenweg 's-Hertogenbosch/ Eindhoven/ Luik (over de totale afstand pas in 1818 gereed) zal - vanwege de goede vervoersmogelijkheden - mogelijk een rol hebben gespeeld. De papierfabriek werd gevestigd in één van de twee watermolens op het Smalwater aan de Molenstraat, op de plaats waar dit water uitmondt in de Dommel. De oude naam voor Smalwater is **Molengraaf** (oudste vermelding: 1232) en de naam zegt genoeg: het werd gegraven teneinde watermolens aan te drijven. Een korte weg, parallel gelegen aan het Smalwater herinnert in Boxtel nog aan die oude benaming voor dit water: de Molengraafseweg. Nog geen honderd meter verwijderd van de molens op het Smalwater lagen nog twee watermolens. Deze werden gevoed door water van de Dommel.

De papierfabriek leverde een goede kwaliteit papier, waaronder velijnpapier, dat een

bijzonder productieproces vergde, waardoor het product kostbaar werd. Velijnpapier laat geen enkele afdruk van de schepvorm achter. De kwaliteit van het Boxtelse papier verwierf landelijke bekendheid.

Boxtels papier bekroond

In het jaar 1808 telde Nederland 175 papiermolens. Datzelfde jaar werd te Utrecht een jaarbeurs gehouden. Deze omvatte ook een afdeling **Papier en pennen**. Er werden vier tentoonstellende deelnemers bekroond: één daarvan was *Feuilletau de Bruyn en Comp te Boxtel*¹¹ (Boxtelse papierfabriek).

is door de Commissie, van ieder dezer Fabrijkanten, *eervolle melding* gemaakt, als: van *Jan Kool* te Zaandijk, die Atlas en Roijsaal Teeken-Papier, Post- en Schrijf-Papier heeft ingezonden; van *Feuilletau de Bruyn en Comp.*, te Boxtel, en van *J. Honig en Zoon*, te Zaandijk, die verschillende soorten Velin-Papier

Eervolle vermelding voor de Boxtelse Papierfabriek in het jaar 1808.

April 1809 komt koning Lodewijk Napoleon zelf een kijkje nemen bij de Boxtelse Papierfabriek, de eerste in de gehele provincie Noord-Brabant!

Met ingang van 8 april 1809 verliet Feuilletau de Bruyn de directie en werd het bedrijf voortgezet onder de naam **Firma Van Kempen en Comp**¹².

Verkooppunt Boxtels papier in Amsterdam

Datzelfde jaar opende het bedrijf bij boekverkoper en boekbinder **N. Budde** aan de Stilsteege nr. 5 (nu Paleisstraat) te Amsterdam een magazijn waar schrijf- druk- en

¹¹ *De Hollandsche Revue*, 23 maart 1917

¹² **Hans (J.A.) Pel**: *Economische bedrijvigheid in transitie, Boxtel in de 19e en 20e eeuw*, Stg. Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg, 1994, ISBN 90-70641-48-8, blz. 60

andere papiersoorten afkomstig van de Boxtelse papierfabriek op voorraad waren en gekocht konden worden¹³.

Papier.

De vermaardheid der Hollandsche papier-fabrieken, sinds lange tijden gevestigd, wordt niet alleen krachtadig door vlijt en naarstigheit onzer fabrikanten gehandhaafd, maar men kan ook met allen grond uit de aanhoudende verbeteringen en uitbreidingen dezer fabrieken opmaken, dat derzelve roem hoe langer hoe ruimer veld zal winnen.

Deze tentoonstelling alleen was reeds toereikende om het gezegde te bevestigen; en voorzeker hebben alle de aanschouwers gedeeld in het genoegen, hetwelk, volgens getuigenis der commissie, het onderzoek der papieren aan haar verschaft heeft.

De papieren uit de fabriek van **J. KOOL & Co.**, te Koog aan de Zaan, munteden echter boven anderen uit, zoo wel het groot atlas en roijale teekenpapier, als ook de onderscheiden soorten van velin en andere papieren. De commissie heeft aan deze verdienstelijke fabrikanten den zilveren eereprijs toegewezen. Naast daarop in goede hoedanigheid volgende, waren de olijfants en velin schrijf- en teekenpapieren van **C. en J. HONIG BREET**, te Zaandijk, waarvan derhalve, gelijk ook van de papieren in onderscheiden soorten door **J. HONIG & ZOON**, te Zaandijk, **J. C. en A. VAN DER LEY**, mede te Zaandijk, en door **VAN KEMPEN & Co.**, te Boxtel, vervaardigd, de commissie eervolle melding bij haar rapport heeft gemaakt. Laatstelijk verdient ook het papier, tot het vervaardigen van bloemen geschikt en van onderscheidene kleuren, waarvan thans veel betere proeven dan in het vorige jaar door **STOLP en LUGT**, te Westzaan, zijn ingezonden, met eervolle melding aangehaald te worden.

*Geschiedenis der Tentoonstellingen
van Volksvlijt in Nederland
door
Dr. S. Sarphati*

Amsterdam, bij C.A. Spin & Zoon, 1862

blz. 99 en 100, inzake de tentoonstelling te Amsterdam in 1809: eervolle vermelding voor Boxtelse Papierfabriek

Koninklijk bezoek aan Boxtelse papierfabriek

Zaterdag 22 april 1809 kwam koning Lodewijk Napoleon, na vanuit 's-Hertogenbosch vertrokken te zijn en eerst Vught te hebben aangedaan, te Boxtel aan tijdens zijn reis door Brabant. Die dag bezocht hij daarna nog maar liefst dertien andere plaatsen, dus lang kan zijn verblijf in Boxtel niet hebben geduurd¹⁴. In ieder geval vereerde hij de papierfabriek bij het Smalwater met een bezoek, waarbij hij werd begroet door president-schepenen **Hendrik Verhees**¹⁵. Die dag zou de koning en zijn gevolg eindigen in Geertruidenberg en ook daar overnachten.

Zwitsers officier in Nederlandse dienst schetst op Boxtels papier

Tussen 1815 en 1824 verbleef een Zwitsers officier, dienend bij het Nederlandse leger, in het

¹³ Amsterdamsche Courant, 19 augustus 1809

¹⁴ **Hans van den Eeden**: *Leve de koning! Lodewijk Napoleon op reis door Brabant en Zeeland*, Brandaris Pers, 2009, ISBN (blz. 57 en 58)

¹⁵ **Hendrik Verhees** (geboren te Boxtel, gedoopt 7-12-1744- overleden te Boxtel 22-4-1813), behoorde tot de rooms-katholieke religie, beleef ongehuwd. Werd op 18-jarige leeftijd geadmitteerd landmeter, later ook cartograaf, aannemer, architect, waterbouwkundige, bestuurder, vrederechter en tekenaar (schetsen).

garnizoen 's-Hertogenbosch. Het was de jeugdige luitenant **August von Bonstetten**¹⁶. Hij vond echter meer bevrediging in het uitleven van zijn artistieke talenten dan in het militaire metier. Hij tekende, schetste en schilderde vele taferelen in en rondom onder meer 's-Hertogenbosch. Op een van de vellen die hij gebruikte voor het maken van schetsen¹⁷ komt het water voor: *Sociëteit te Boxtel 1813*.

Watermerk eerste Noord-Brabantse papierfabriek te Boxtel:

1813

SOCIËTEIT TE BOXTEL

Detail van een vel tekenpapier, gebruikt door de luitenant August von Bonstetten die begin 19e eeuw was gelegerd in het garnizoen 's-Hertogenbosch.

Diverse schetsen, gemaakt herft 1816. Potlood, pen en penseel in kleuren, ca. 20 x 32cm.

Bron: blz. 102 boek Jac Biemans, August von Bonstetten, Een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824 (2016).

Werkverdeling in papiermolen

Kleine papiermolens telden vaak niet meer van 4 of 5 arbeiders:

- de **molenaar**, al dan niet met knecht
- **lompenscheurster**
- **schepper**
- **koester**
- **heffer**

¹⁶ **Abraham Sigmund August (August) von Bonstetten**, geboren te Bern februari 1796, gedoopt op 25 februari 1796, overleden op familielandgoed Sinneringen bij Vechingen ten oosten van Bern.

¹⁷ **Jac. Biemans: August von Bonstetten Een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824** 2016, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen, ISBN 978 94 6004 2454.

Deze taakverdeling was niet absoluut: men kon vaak elkaars werk overnemen of in ieder geval assisteren. Grote(re) molens hadden vanzelfsprekend meer personeel in dienst. Hieronder volgt, in grote lijnen, het productieproces.

In een papierfabriek werden in de molen zelf of in een aparte schuur aangevoerde lompen opgeslagen en gesorteerd, van vuil etc. ontdaan. Dit geschiedde veelal door kinderen en vrouwen. De lompen betroffen katoenen en linnen stoffen, vaak van gedragen en versleten kleding. Voor de fabricage van wit papier waren linnen lompen de eerste keuze. Daarna werden de lompen versneden tot kleine stukjes. Vervolgens kwamen ze terecht in een mechaniek die met behulp van veel water en beweging uit de kleine stukjes stof een brei van papiervezel maakte, de grondstof voor de vellen papier. Kleine molens werkten met een hamerbak, waarbij zware houten hamers, aangedreven door het zogeheten *gaande werk* van de molen, het werk deden (Het *staande werk* van een molen vormt de omhullende behuizing van de molen). Grotere (wind-) molens met meer kracht werkten vaak met een voorziening die, nadat in 1673 een belangrijke verbetering was aangebracht, de naam *Hollander* droeg. Dit was een kuip van hout of ijzer. De bodem was bedekt met messen. Hierin paste een verstelbare, door gaande werk aangedreven ronddraaiende rol voorzien van schenen of messen. Door toevoeging van water en de draaiende en snijdende beweging van de rol werd eveneens vezelvorming tot papierbrei gerealiseerd. Dit proces vergde vele uren en werd in twee fases bereikt: eerst een grove bewerking met een duur van 4 tot 6 uur, gevolgd door een fijne maling gedurende 6 tot 7 uur. Aldus ontstond de grondstof met de naam *heelstof*, die indien niet direct nodig voor verdere bewerking tot papier, werd opgeslagen in zogenaamde *stofkisten* in de *stofkamer*.

De volgende bewerking betrof het vullen van roerbakken met deze heelstof. Deze roerbakken werden eveneens aangedreven door het gaande werk van de molen. Bij dit proces was ook weer veel water nodig om de heelstof door een roerbeweging te vormen tot de definitieve papierbrei. Als dit proces voldoende resultaat had bereikt, werd de brei overgebracht naar een aparte kuip: de *scheпкуip*.

Schepper

Hier kwam de *schepper* in actie. Deze gebruikte voor zijn werk een houten raam met aan de onderzijde een fijn raamwerk van gespannen koperdraden. Met één vloeiende beweging schepte hij zo precies voldoende papierbrei uit de kuip voor één vel papier. De schepper maakte vervolgens een schuddende beweging teneinde het overtollige water terug in de kuip te doen vloeien. Daarbij grepen tevens de papiervezels beter in elkaar.

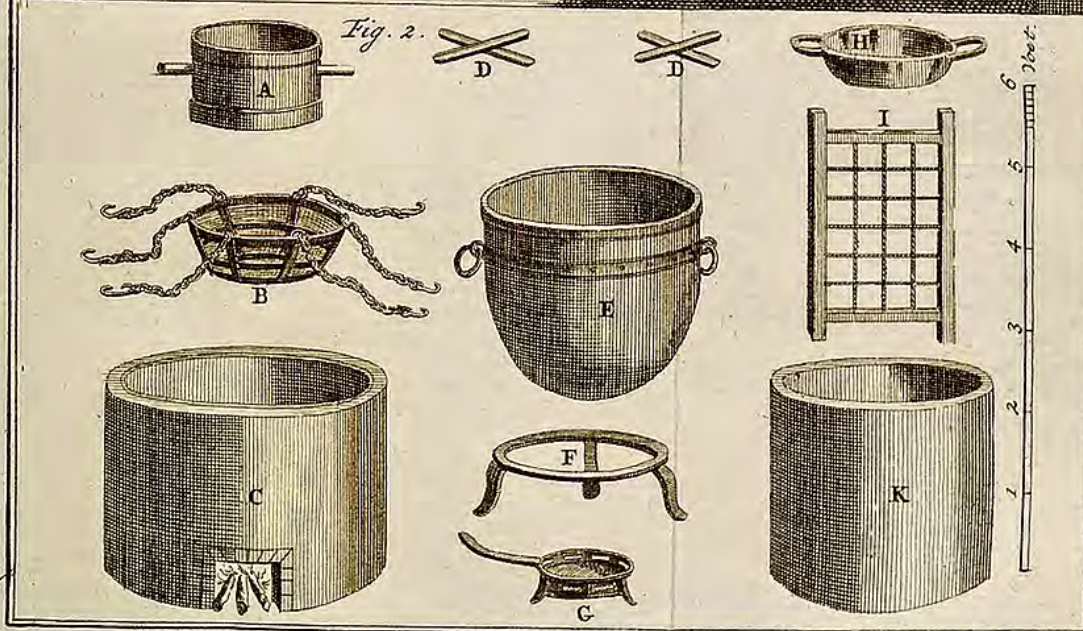
Koetser

Vervolgens nam de *koetser* het werk over. Deze nam het raam over en liet, met een uitgekiende beweging het inmiddels gevormde vel papier uit het raam op een vilten

doek glijden. In het nog natte vel papier was de afdruk van het koperen raamwerk, of de *vergeure*, nog zichtbaar. Bij vervaardiging van het dure, zogeheten *velijnpapier*, werd echter een koperen raamwerk gebruikt dat zo fijnmazig was dat er geen *vergeure* meer zichtbaar was. Aldus werd doorgewekt totdat men een stapel had bereikt van 125 vellen papier, elk vel gescheiden door een vilten doek. Deze stapel werd aangeduid met *post*. De post werd overgebracht naar de *natpers* waar de *heffer* het werk overnam teneinde het overtollige water uit de stapel papier te persen. Hierna volgde, vooral met de betere papiersorten, nog een tweede persing, het droogpersen. Daarna werden de stapels overgebracht naar een droogzolder of droogkamer, teneinde zoals de naam reeds aangeeft, te drogen. Dat drogen duurde bij mooi -warm en droog - weer gemiddeld twee dagen. Bij slecht weer kon dat oplopen tot wel vijf dagen.

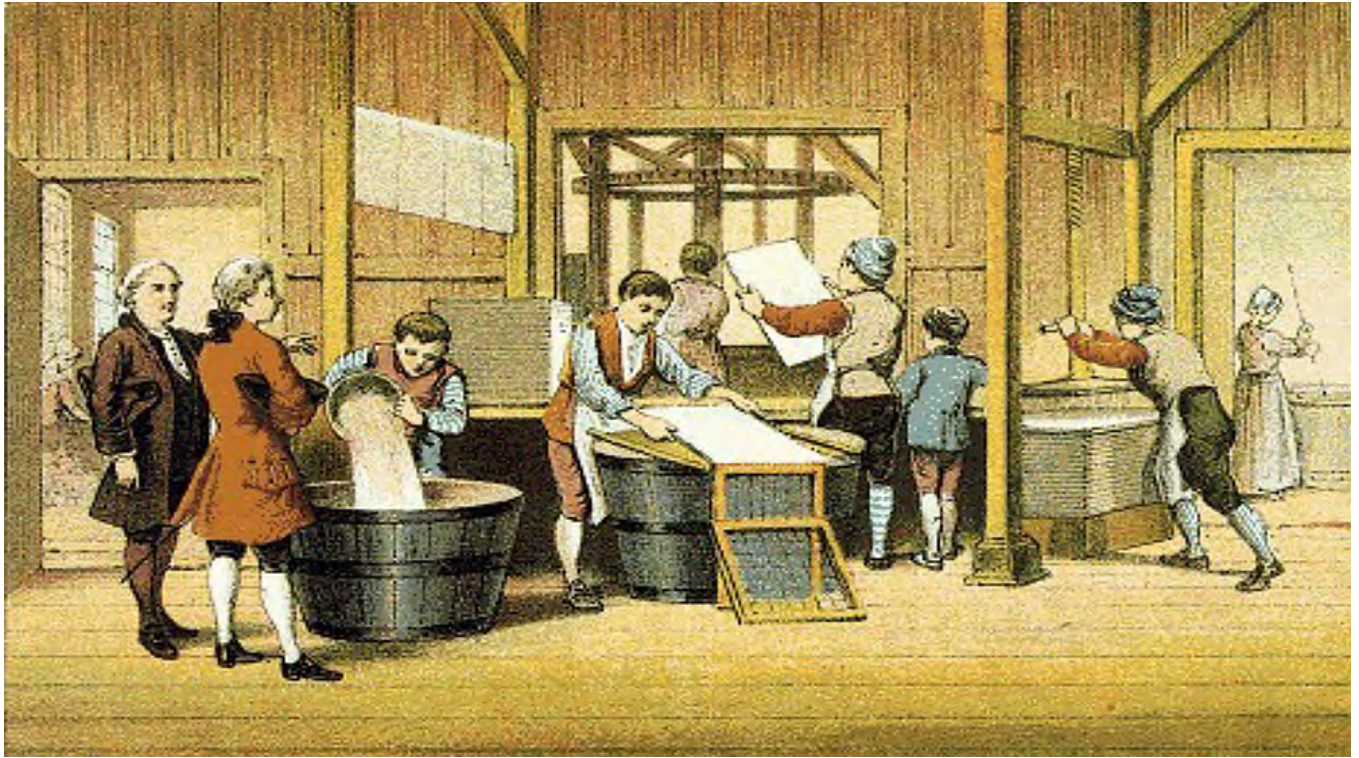
Pas met de komst van de stoommachine kon de daardoor als bijproduct opgewekte warmte worden benut voor het versnellen - tot slechts enige minuten - van het droogproces. Druk-, doch vooral schrijfpapier onderging hierna andermaal een bewerking; het werd gelijmd teneinde uitvloeien van inkt te voorkomen. Daartoe werden de vellen verlijmd in een mengsel van water en lijn, gemaakt van o.a. beenderen. Hierna volgde opnieuw persen en drogen. Papier maken was nog ambachtelijk en tijdrovend werk.

Om het papier er mooier uit te doen zien kon het nog worden *gesatineerd*, waardoor het een gladder en glanzend uiterlijk verkreeg. Dat gebeurde met een mangel, *kalander* geheten.

Het lijmen van papier. Afbeelding in de Encyclopedie van kunsten en ambachten die te Dordrecht tussen 1789 en 1820 in vele delen werd uitgegeven door Uitgeverij A. Blussé & Zoon. Een nazaat van deze drukker, Adolph Blussé van Oud-Alblas was officier bij de Cavalerie en werd, toen in de rang van ritmeester, in 1918 commandant van de in Boxtel (Hotel De Kei, Markt) opgerichte en ondergebrachte School Verlofsofficieren Cavalerie.

Voordat het papier gereed was om verkocht te worden, werd het nog gesorteerd en vervolgens op elkaar gestapeld tot één *riem* van 500 vel. Het papier dat bestemd was voor druk- of schrijfpapier werd eerst dubbelgevouwen en gestapeld tot 25 stuks. Papierproductie vergde veel water. Vooral voor de productie van wit papier moest het water van uitstekende kwaliteit zijn. Zo was het onder meer belangrijk dat het water geen ijzer(deeltjes) bevatte.

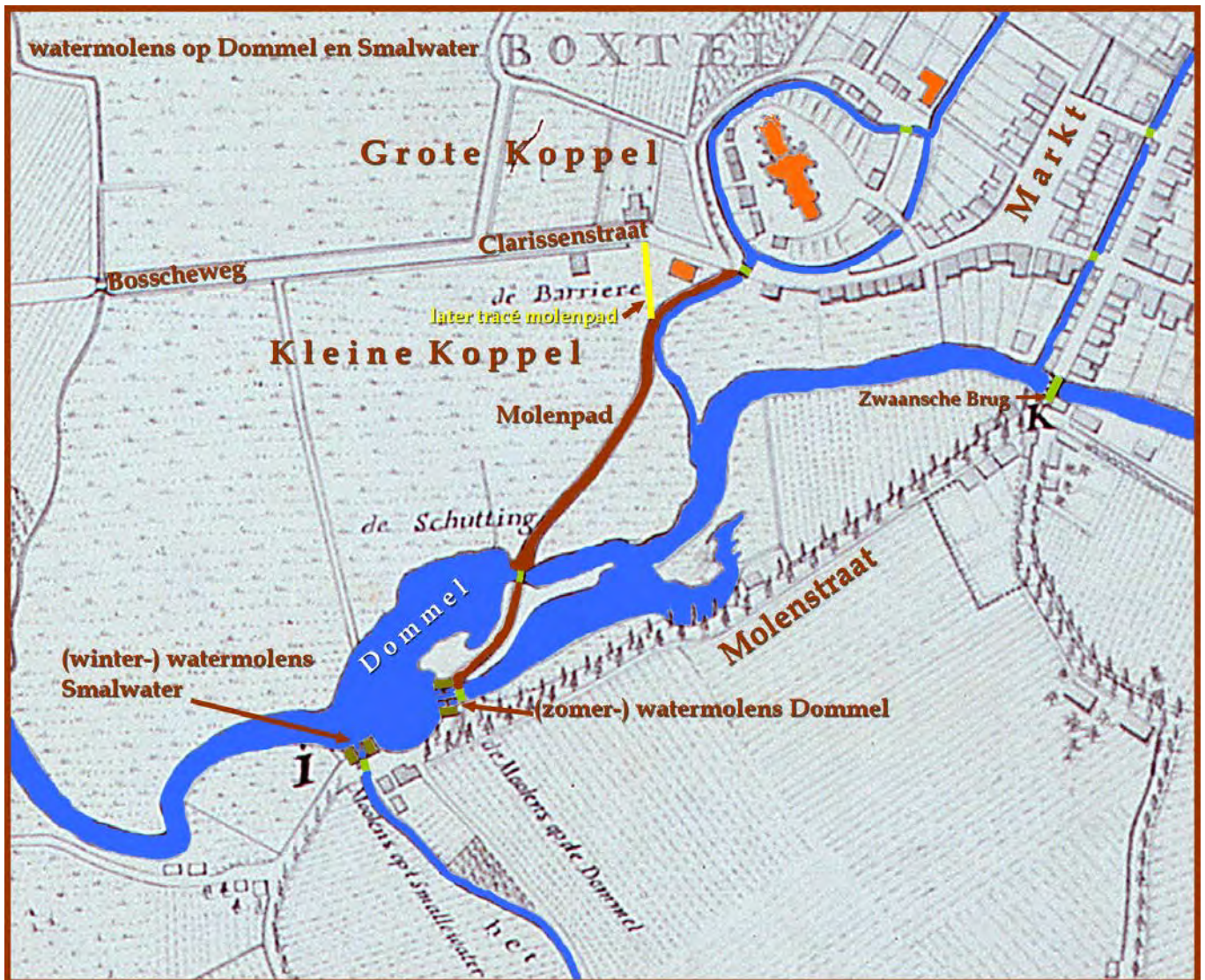

Papierfabricage begin 1800.

Papierfabriek uitgebreid met grote windmolen l'infatigable

Medio 1809/'10 werd in de omgeving van de watermolen een windmolen opgetrokken. Het was een achtkantige, houten molen van '*de zwaarste soort*'. De molen had een hoogte van 25 meter en een breedte van 11,6 meter. Hierdoor kon de papierproductie worden vergroot. Een andere reden waarom een windmolen bij de watermolen werd gebouwd was waarschijnlijk het feit dat de watermolen niet altijd voldoende waterkracht kon of mocht leveren. Hij mocht in ieder geval in de zomer niet draaien. De watermolens op het Smalwater waren namelijk zogeheten wintermolens. De beide watermolens op de Dommel vormden de zomermolens. Beide koppels waren nooit gelijktijdig in bedrijf. Dit had te maken met de overlast die omwonenden hadden van het opstuwen van het water, nodig voor het leveren van voldoende aandrijfkracht voor de molens. Landerijen werden getroffen door overstromingen waardoor weilanden en bouwland schade opliepen aan gras en landbouwproducten.

Gedurende een periode ging het de fabriek voor de wind. Het aantal werknemers bedroeg in 1812 maar liefst 98 personen¹⁸, waaronder veel vrouwen. De meesten, evenals de voltallige directie, behoorden tot de protestantse religie en waren voornamelijk van buiten Boxtel (Veluwe) afkomstig. De protestantse gemeente te Boxtel beleefde een groei van het aantal lidmaten, tengevolge van vestiging en groei van deze papierfabriek. Dit gegeven komt zelfs tot uitdrukking in een verslag van de kerkenraadsvergadering.

Detail kaart van 3 maart 1801 door landmeters Frederik Beijerinck en B. Wisboom. Bewerking door de auteur.

¹⁸ Hans (J.A.) Pel: *Economische bedrijvigheid in transitie, Boxtel in de 19e en 20e eeuw*, Stg. Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg, 1994, ISBN 90-70641-48-8, blz. 61

Onderneming wordt omgezet in een Sociëteit

Medio 1814 werd de onderneming omgezet in een **Sociëteit**, een soort **N.V.** (Naamloze Vennootschap)¹⁹

Er werden dus aandelen uitgegeven. Ook werd een scheiding aangebracht tussen de technische leiding, die in handen kwam van **Johannes Waleson**, en de financiële en commerciële leiding. Waleson zou ook nog een tijd diaken zijn van de protestantse gemeente.

Er werden commissarissen benoemd: de Boxtelse burgemeester **A.F. jhr. Speelman van Wulverhorst** die de financiële leiding op zich nam; **H.A.A. van Ertrijck**, een bankier uit 's-Hertogenbosch en oud-representant van het volk van Bataafs Brabant in de aanloop naar de totstandkoming van de Bataafse Republiek, alsmede **J. van Beresteijn**, waarschijnlijk de latere burgemeester van Vught, tevens bewoner van kasteel Maurick aldaar.

De naam was voortaan *Sociëteit der Papier Fabriek & C. te Boxtel*.

¹⁹ Naamloze Vennootschap: rechtspersoon waarvan het maatschappelijk kapitaal bestaat uit, in principe vrij overdraagbare, aandelen. Naamloos om der er geen register van aandeelhouders aanwezig hoeft te zijn.

P L A N
VAN OPRICHTING
EENER
S O C I E T E I T
DER
PAPIER FABRIEK &c. TE BOXTEL.

ART. 1.

De PAPIER FABRIEK te *BOXTEL*, bestaande in een wind- en in een water Papier-molen, met alle derzelve Gebouwen, Gereedschappen, losse goederen, geheel of gedeeltelijk gefabriceerde Papieren, Lompen, Blauwvel, Aluin, Lijm, en al het gene tot dezelve behoort en volgens de bij deze overgelegde staat aanwezig is, waar onder het aandeel in de onderlinge Brandwaarborg-maatschappij, onder directie van den Heer *JACOB de JONG* te *THAMEN* aan den *AMSTEL*, den 1 Januarij 1809 opgericht, begrepen is; word door deze SOCIETEIT van de tegenswoordige eigenaren derzelve, overgenomen, voor eene somme van *een honderd zeven en dertig duizend Guldens*, zoo als ook door deze Societeit overgenomen word, de Pagt der Graan, Schors en Olie-molens &c. zoodanig als dezelve bij contracten van den 13 en 14 Januarij 1802 door de Oprichters dezer Fabriek en den Eigenaar van die molens is bepaald.

ART. 2.

Tot het volvoeren van het bepaalde bij art. 1. en om

Omzetting papierfabriek in een Sociëteit (met aandelen) AD 1814.

Zoals uit het hiervoor getoonde document blijkt nam de sociëteit de fabriek over voor f 137.000,--. Er werden tweehonderd aandelen van elk f 1.000,-- uitgegeven. We kunnen derhalve spreken van ene bedrijf dat geheel werkte naar de laatste stand der techniek en bedrijfsvoering .

Boxtelse watermolens eigendom heer van Boxtel

De Boxtelse watermolens waren vanouds eigendom van de heer van Boxtel. De laatste heer van Boxtel, **Prins Frederik III van Salm Kyrbourg**, werd tijdens de Franse Revolutie in juli 1794 te Parijs onthoofd. Hij liet louter schulden na. Zijn zoon en erfgenaam - officier in dienst van Napoleon - **Frederik (IV) Ernst Otto Philip van Salm-Kyrbourg** (1794-1819) weigerde de erfenis te aanvaarden. In 1811 deed hij daarvoor een rechtbank te Parijs officieel afstand van. Vanaf 1811 was advocaat **Julien Strens**, afkomstig uit het Belgische Overijse, curator. De definitieve (gerechtelijke) verkoop van kasteel Stapelen en alle bijbehorende bezittingen, bestaande uit 85 kavels, vond plaats op zaterdag 16 januari 1819 op het stadhuis van 's-Hertogenbosch.

De massa werd aangekocht door de heer **De Grancy**, voluit: **Onno Adolf Marc Guillaume jonkheer de Senarclens de Grancy van Haanwijk**²⁰, op dat moment 38 jaar oud. Hij werd ook wel heer van Haanwijk (Sint-Michielsgestel) genoemd. Vanaf 1822 mocht hij zich baron noemen. De eigenaren van de papierfabriek deden - nadat De Grancy eigenaar was geworden - een poging de watermolen aan te kopen. De Grancy weigerde echter. Toen zijn plannen geboren om de fabriek te verplaatsen naar een locatie in de directe omgeving. Men zag kans een perceel grond aan te kopen op de **Tongerensche Heide**, nabij het **Leysenvan** en **Langven**. De keuze was logisch. De grond was te koop, doch voldeed aan een andere belangrijke eis in verband met papierproductie: aanwezigheid van voldoende water. De verhuizing van *l'infatigable* had betrekking op de nabij de watermolen gebouwde achtkantige, houten windmolen, alsmede een stenen gebouw dat op palen boven het water stond. In de beschrijving is sprake van *boven de Dommel*.

²⁰ **Onno Adolf Marc Guillaume de Senarclens de Grancy** (1780-1836), per 28-8-1814 als jonkheer in de adelstand verheven, per 4-6-1822 benoemd tot baron.

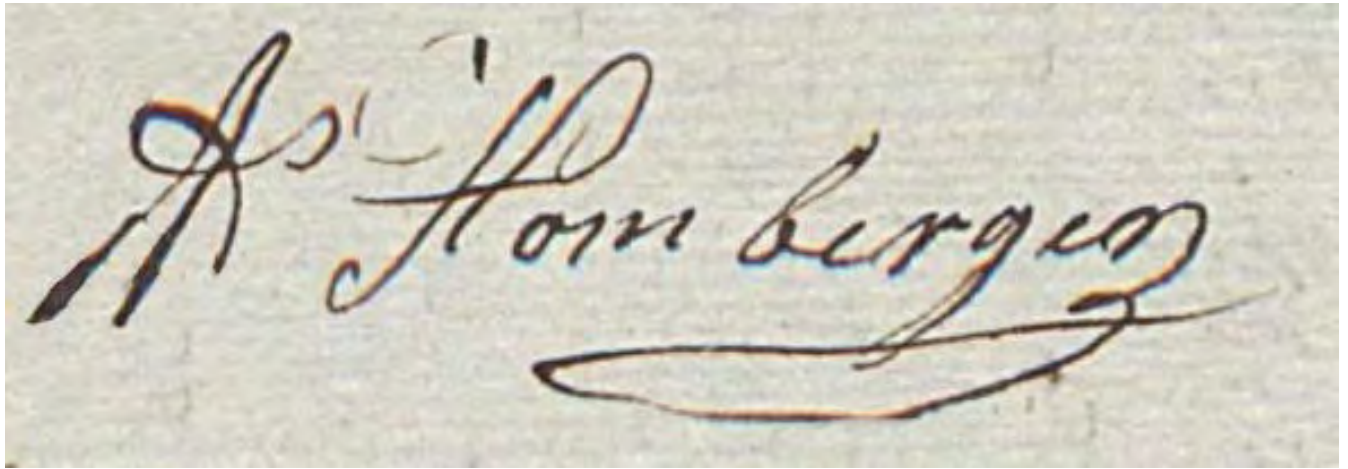

Boxtel, laaglandbeek De Dommel, met rechts - kolkend water uit molengang - het gegraven Smalwater (oorspronkelijke naam Molengraaf). Van links naar rechts in beeld zijnde gebouwen: toren Sint-Petruskerk in centrum nabij Markt; dubbele watermolen op de Dommel; dubbele watermolen op Smalwater, waar tussen 1802 en 1819 in een der molens de eerste Boxtelse papierfabriek was gevestigd. Het was mogelijk het grootste watermolencomplex van geheel Noord-Brabant. Links, aan de overzijde van de Dommel, op de Molenweide enige honderden meters verder, stond tussen 1681 en 1858 een standerdmolen (hier niet zichtbaar), eveneens eigendom van de heer van Boxtel. Deze verhuisde omstreeks 1858 naar Geffen waar hij tegenwoordig nog steeds aanwezig is. Hij draagt er de naam De Vlijt.

Adriaan Hombergen meester molenmaker èn molenverplaatser

Adriaan Hombergen werd geboren te Beugen, op 15 mei 1769 aldaar (R.K.) gedoopt en overleed te Oisterwijk op 14 september 1837. Gedurende zijn leven zou hij wonen te Beugen, Erp, Udenhout en Oisterwijk (aan de Lind) Hij was tweemaal getrouwd: zijn eerste huwelijk betrof **Elisabeth Petronella Leijffers**, te Cuijk in 1796 en het tweede **Adriana van der Loo**, te Oisterwijk in 1817. Van beroep was hij meester-molenmaker. Toen hij in Oisterwijk woonde moet hij daar een grote molenmakerij met vijf knechten gehad hebben. Hij was tevens graanverkoper en kroeghouder. In de periode dat hij te Erp woonde, werd er 's nachts bij hem ingebroken. Van vrijdag 5 april 1799 dateert een justitiële verklaring (proces-verbaal) opgemaakt door

de Erpse schepenen²¹. Hombergen moest dit document ondertekenen, zodat we zijn handtekening kennen²².

A close-up photograph of a handwritten signature in dark ink on aged, slightly textured paper. The signature is written in a cursive, flowing style and reads 'Adriaan Hombergen'. The first part of the signature, 'Adriaan', is more compact and stylized, while 'Hombergen' is written in a more open, elongated cursive. The ink shows some signs of age, with slight fading and some darker spots.

Handtekening Adriaan Hombergen in 1799. Schepenprotocollen, Erp.

Onduidelijk is vooralsnog waar en van wie hij de techniek van het in zijn geheel verplaatsen van gebouwen heeft geleerd, doch bekend is dat in ieder geval twee molens in hun geheel, zonder deze eerste af te breken, onder zijn supervisie zijn verplaatst.

Techniek verplaatsen gehele gebouwen

De techniek van het verplaatsen van complete, intact gelaten, gebouwen wordt mogelijk voor het eerst beschreven door **John Stow** in *'The Survey of London'*, in het jaar 1598. Gebouwen waren toen nog niet voorzien van allerlei leidingen (elektriciteit, gas, water, glasvezel, etc.), terwijl het arbeidsloon voor afbreken en verderop weer opbouwen duur was. Het kon derhalve lucratief zijn een gebouw in zijn geheel te verplaatsen. Deze techniek was dus reeds langer bekend, doch bepaald niet iets dat je uit een boek kon leren uitvoeren. Het is verbazingwekkend dat een Brabantse molenmaker nota bene in een periode dat Brabant nog aan het ontwaken was na eeuwenlange knechting op allerlei gebied, een dergelijk huzarenstukje uithaalde. Hoe dan ook, Hombergen werd benaderd door de directie van de Boxtelse papierfabriek met het verzoek de windmolen en bijgebouw bij het Smalwater over te brengen naar de ruim één kilometer verder gelegen nieuwe locatie. Hombergen zal

²¹ De latere eigenaar van 2 papierfabrieken te Boxtel, waaronder Molenwijk, **Adam Hendrik Velsen** (1778-1835) was tussen 1803 en 1813 schout civiel en later maire (burgemeester) van Erp.

²² BHIC 's-Hertogenbosch, schepenprotocollen Erp 1798-1804, toegangsnummer 7690, inventarisnummer 84.

ongetwijfeld in Boxtel op inspectie zijn geweest om de te verplaatsen bouwwerken te bezien, de af te leggen afstand, alsmede de gesteldheid van het terrein waarover dat moest gaan gebeuren. Tevens zal hij het gewicht van de te verplaatsen objecten - bij benadering - hebben berekend. Na vaststellen dat het terrein geschikt was om de klus uit te voeren zal een rekensom, dat het in zijn geheel verplaatsen van de objecten goedkoper was dan afbreken en weer opbouwen, de directie overtuigd hebben. Ongetwijfeld zal men deugdelijke garanties hebben laten vastleggen ten aanzien van een eventuele schadevergoeding voor het geval het mis zou gaan.

Hombergen had dit kunstje reeds, tenminste één keer, eerder gedaan. Zo weten we dat hij in mei van het jaar 1811 in Schijndel bezig was met het verplaatsen van de korenmolen aldaar, die gold als een der grootste en zwaarste in het departement²³. De molen moest worden verplaatst over een afstand van een half uur gaans, zo'n 2,5 tot 3 km. Hij schatte hiervoor veertien dagen nodig te hebben en de molen iedere dag tweehonderd stappen te verplaatsen²⁴.

Bericht in Journal du Département des Bouches du Rhin van 31 mei 1811

²³ Nederland is tussen 1810 en 1813 ingelijfd bij het eerste Franse Keizerrijk van **Napoleon Bonaparte**. Dientengevolge is Nederland ingedeeld in departementen. Noord-Brabant heet dan Département des bouches du Rhin.

²⁴ Rotterdamsche Courant, 4 juni 1811 - Journal du Département des bouches du Rhin, 31 mei 1811.

Rondhout, balken, kabels, kaapstanders en mankracht

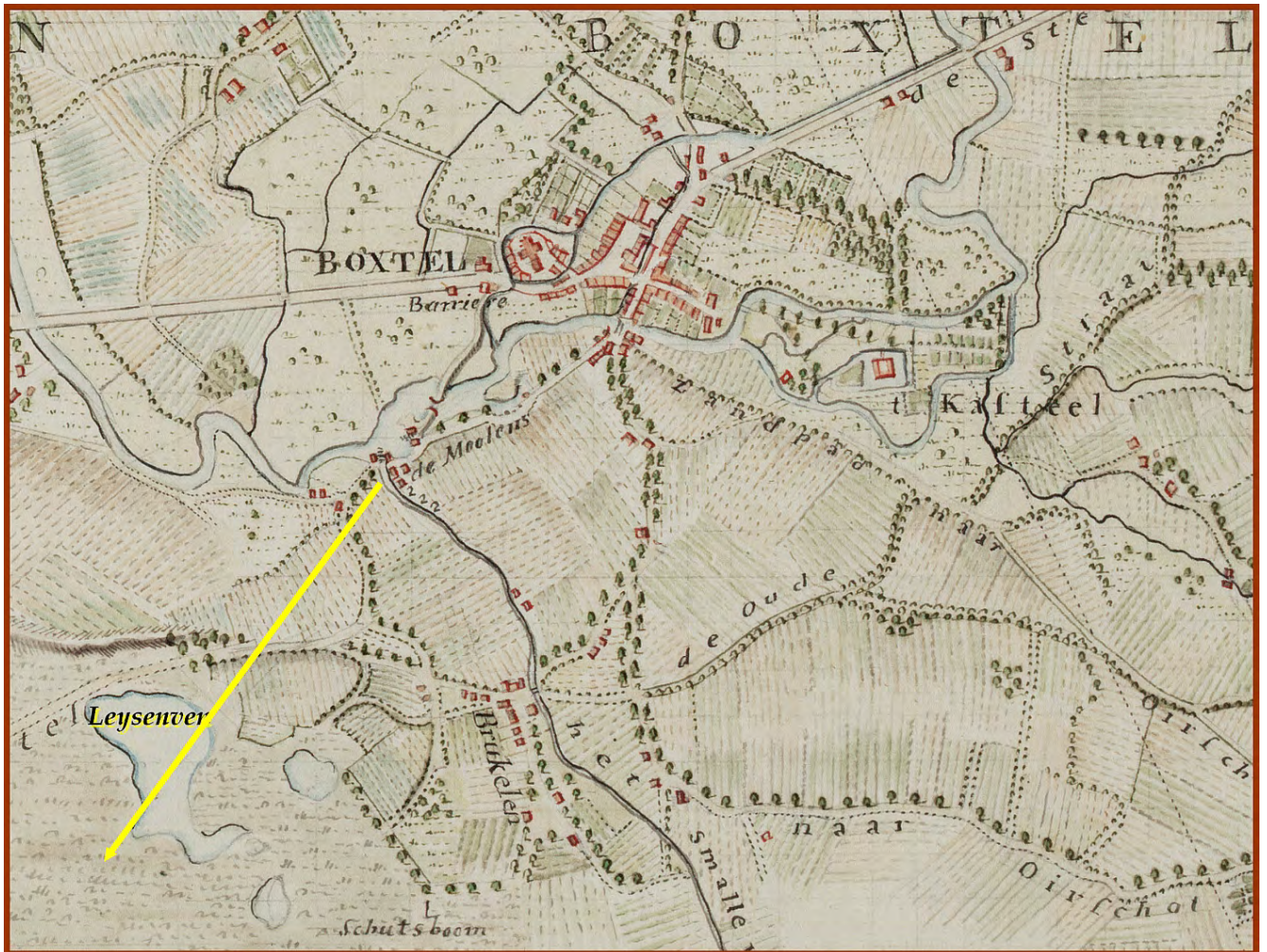
Donderdag 26 augustus 1819 begon Adriaan Hombergen aan zijn Boxtelse klus²⁵. Tevoren was het terrein, over de te volgen route, terdege verkend en ontdaan van mogelijke obstakels en te grote oneffenheden. Het benodigde materiaal bestond uit beukenhouten rollers, koppelijzers, keerklossen, balken, eikenhouten platen, schijven, kabels en vijf kaapstanders. Voorts waren twintig sterke mannen ingehuurd. De voortgang werd gedurende de navolgende twaalf dagen dagelijks met veel belangstelling door Boxtelse inwoners en nieuwsgierigen uit de wijde omtrek gevolgd. Er werd begonnen met de molen. Opmerkelijk mag worden genoemd dat daar alleen '*de maalbalken en hunne cijlinders*' uit werden verwijderd. Niettemin dit gegeven resteerde toch een te verplaatsen gewicht van maar liefst 500.000 ponden (240.000 kg)!

De molen werd geplaatst en voortgetrokken op een slede, bestaande uit vijf dwarsbalken, ieder van 11 (28,7 cm) bij 14 (36,54 cm) Rijnlandse duimen (1 Rijnlandse duim = 2,61 cm) dikte met daaronder tien dergelijke balken, elk 50 voet (15,7 m) lang paarsgewijze aan de bovenste balken door koppelijzers en keerklossen verbonden. Aan ieder paar balken was een stel schijven aangebracht waardoor de kabels liepen.

De molen zelf was met de slede verbonden door middel van *zweepingen* (lange balken) Onder ieder paar balken liepen dertien rollen, bestaande uit gedraaid beukenhout, ter dikte van 14 duim (ca. 36,5 cm) en met een lengte van 4,5 voet (ca. 1,42 m), lopende over eiken platen van 5 duim (ca. 13 cm) dikte, die op de grond waren geplaatst. Aan de slede waren kabels bevestigd die verderop in het terrein met vijf, in de grond verankerde kaapstanders (windas of verticale lier) waren verbonden²⁶.

²⁵ Overijsselsche Courant, 31 augustus 1819

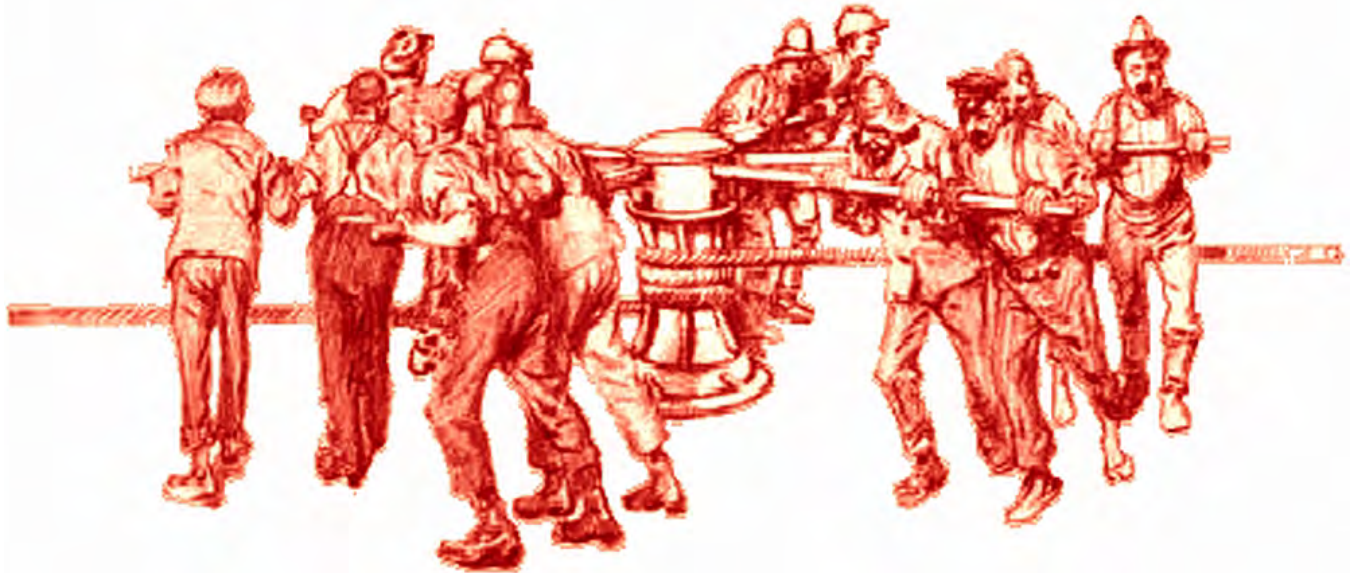
²⁶ Goessche Courant, maandag 4 oktober 1819, pag. 2

Detail kaart van 3 maart 1801 door landmeters Fr. Beijerinck en B. Wisboom, derhalve daterend van vóór het bestaan van de papierfabriek. De gele lijn toont aan de voet ervan de plek waar de papierfabriek tot augustus 1819 aan het Smalwater stond (zie ook aantekening op kaart 'de Moolens'). Bij de punt van de gele lijn moet ongeveer de locatie zijn geweest waar de molen naar toe werd geplaatst, terzijde van het Leysenven. De gele lijn beoogt niet het gevolgde traject van de verplaatsing aan te geven.

Het is heel wel mogelijk dat de afstand deels over de (onverharde) weg (Zandvliet) en latere Molenwijkseweg geschiedde. De houten achtkantige molen en een stenen gebouwtje werden in 13 dagen verplaatst over een afstand van 1.166 meter. Merk op dat er in die tijd meer vennen in die omgeving aanwezig waren. Een van die vennetjes werd deels gedempt bij de aanleg van de spoorlijn van 's-Hertogenbosch naar Boxtel/Eindhoven. In de jeugdjaren van scribent dezes - vijftiger jaren der twintigste eeuw - lag tussen genoemde spoorlijn en de Ridder Van Cuijkstraat nog een perceel onbebouwd land dat **het riet** werd genoemd: een restant van het, bij aanleg van de spoorlijn gedempte, ven dat omzoomd was door

riet. In de winter was het ijs natuurlijk erg gewild bij de jeugd: uw scribent is er een tot aan zijn middel door heen gezakt... Later is ook dit restant dichtgegooid en is thans erf behorende bij een huis aan de Ridder van Cuijkstraat. Onderaan de kaart staat nog aangetekend *Schutsboom*: daar moet van een der Boxtelse gilden de boom hebben gestaan waarop de vogel werd geplaatst waar op werd geschoten.

Voorbeeld van een kaapstander. Voor zware lasten bestonden grotere en zwaardere uitvoeringen, die (deels) in ijzer waren uitgevoerd. In het houten frame de verticale houten cilinder of gangspil, met bovenaan de daarin aangebrachte handspaken. Ze werden o.a. bij de bouw van molens ingezet. Ook in havens, aan boord van schepen en in fabrieken kwamen ze veelvuldig voor.

Bij iedere kaapstander stonden vier mannen die op commando de spaken van de kaapstander begonnen rond te draaien, waardoor héél langzaam de kabel zich om de gangspil van de kaapstander wond en tegelijkertijd de zware vracht op de slede over de rollers voortbewoog. Als de slede met daarop de molen het einde van de op de grond liggende eikenhouten platen naderde, moest worden gestopt om in reserve gehouden eiken platen vóór de platen met daarop de slede met molen neer te leggen, waarbij men natuurlijk goed de juiste route in de gaten moest houden. Van tijd tot tijd werden eveneens de vijf kaapstanders van hun grondverankering losgemaakt om verderop in het terrein te worden geplaatst. Deze procedure bleef zich, tot aan het eindpunt, steeds herhalen. Hombergen zal ongetwijfeld steeds aanwezig zijn geweest om het zeer bijzondere transport in goede banen te leiden en in te grijpen als er iets dreigde verkeerd te gaan. Hoe dan ook: als de beschrijvingen juist zijn werd, tijdens het verplaatsen, de molen nog in werking gezet ook. Met ander woorden: met liet de wieken draaien. Wellicht vormde dit een demonstratie van Hombergen om te tonen dat hij alles onder controle had.

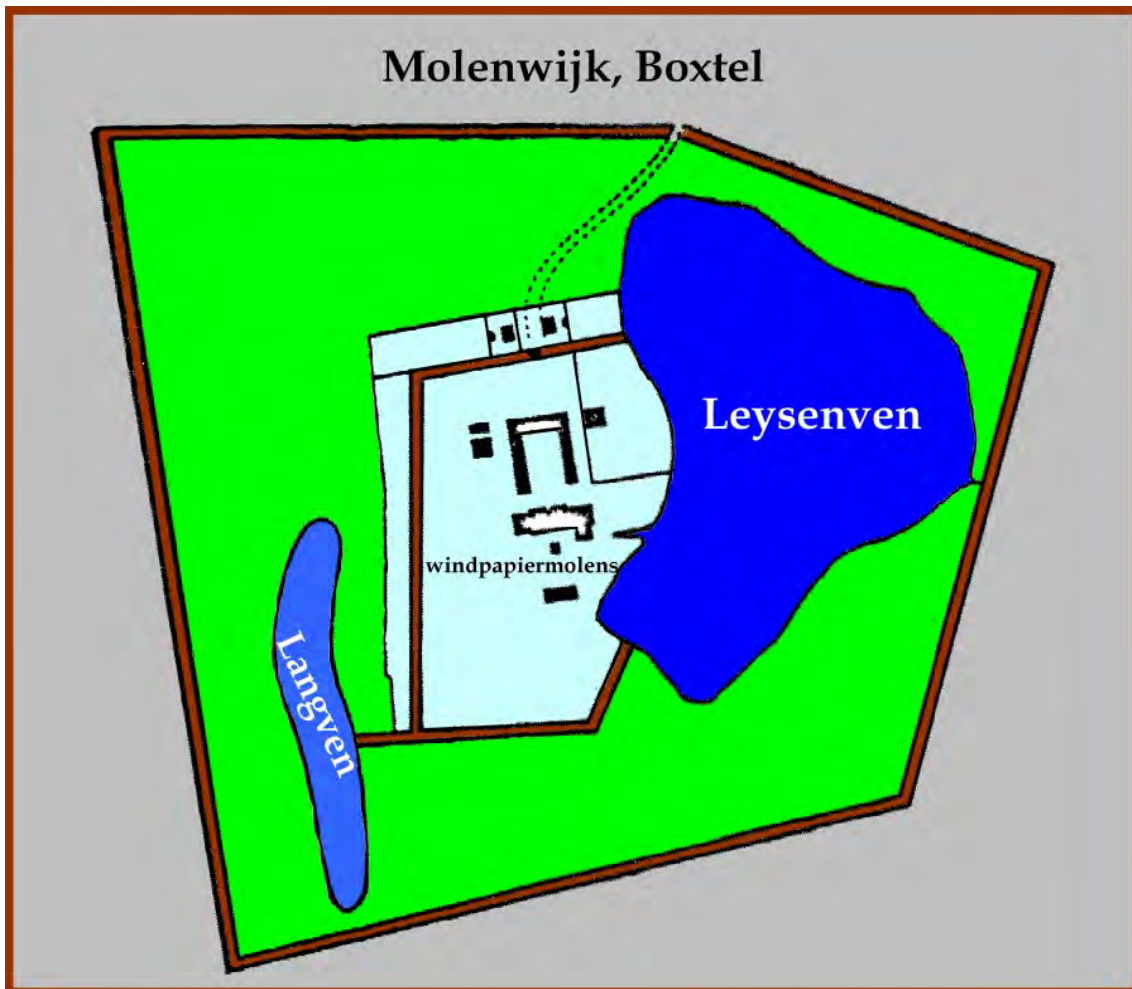
Tongerensche Heide, Boxtel. De papierfabriek met twee molens naast het Leysenven. Detail kaart Boxtel periode 1836-1843.

Er waren zelfs toeschouwers die de molen binnengingen terwijl deze werd voortgesleept. Volgens hun bevindingen geschiedde de verplaatsing zo gelijkmatig dat er in het geheel geen trillingen merkbaar waren. Op de zolder van de molen plaatste men een glas water dat zelfs geen rimpeling vertoonde...²⁷

Per dag legde men aldus een afstand af van ongeveer 450 Rijnlandse voeten (ca. 141 meter). Twaalf dagen later bereikte men ongedeerd de locatie waar de molen moest komen staan. Daar waren tevoren de fundamenten al in gereedheid gebracht. Dat was nog niet alles. Er moest ook nog een bijgebouw worden verplaatst, dat op palen boven water stond. Het was ruim voorzien van ramen met glas er in. De afmetingen, in Rijnlandse voeten, bedroegen hoog 25, breed 23 en lang 27 (hoog: 7,85 meter, breed: 7,22 meter; lang: 8,48 meter). Dit gebouw bestond voor het grootste gedeelte uit metselwerk en binnen waren stenen zinkkasten aanwezig. Er was berekend dat

²⁷ Goessche Courant, maandag 4 oktober 1819 pag. 2

het gewicht ruim 60.000 ponden of ca. 28.800 kg bedroeg (toenmalig Nederlands pond was 480 gram; Latijn: libra, afgekort lb). Hombergen en zijn ploeg slaagde er in dit bouwsel in vijf dagen tijd over te brengen. Hij had er de laatste drie dagen niet eens kaapstanders bij nodig: de 20 werklieden trokken de kabels met de hand voort. Opvallend hierbij was dat er tijdens het transport niet één glas van de ramen sneuvelde en dat ook het metselwerk zonder noemenswaardige schade bleef.

Klus in twaalf dagen geklaard zonder schade of ongeval

Begonnen op donderdag 26 augustus 1809, was de klus waarschijnlijk op vrijdag 8 september dat jaar gereed. Er wordt gemeld dat de overbrenging twaalf dagen duurde. Er van uitgaande dat uitsluitend op de zondagen niet werd gewerkt, komen we uit op die datum. Molen en bijgebouw werden over een afstand van 3.714 Rijnlandse voeten of 1.166 meter verplaatst. Tijdens deze hele operatie deed zich niet één noemenswaardig ongeluk voor. Hombergen werd lof toegezwaaid voor de kunde en bekwaamheid die hij aan de dag legde, alsook de bedaardheid en zekerheid waarmee hij leiding aan deze unieke operatie gaf. Het zal in Boxtel en wijde omgeving ongetwijfeld het gesprek van de dag zijn geweest.

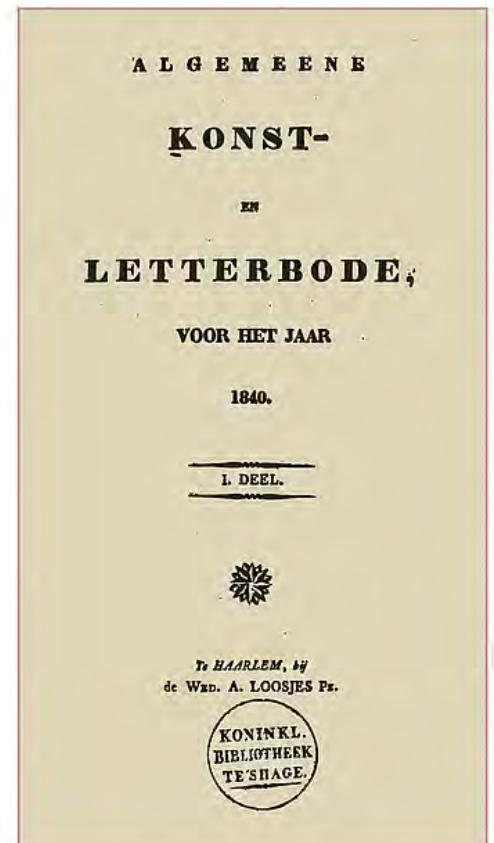
HAARLEM: Aan onderstaanden verleenen wij eene plaats:

In uwen geachten *Letterbode*, N°. 23, van dit jaar, wordt melding gemaakt van het verplaatsen van Huizen door de Amerikanen, van de eene naar de andere plaats; ik ben zoo vrij UEd. door dezen opmerkzaam te maken op het niet geheel vreemde, hoewel meer ongewone dier kunst ook in ons Vaderland. Voor ongeveer 20 jaren werd te Boxtel, nabij 's Bosch, een Papier-molen, met het beste gevolg, op eenen aanzienlijken afstand verktoojen; en alhier ter stede werd het woonhuis, dat op dit oogenblik afgebroken wordt; staande in de Nieuwe Krnis-sstraat, op den hoek der St. Pieter-sstraat, in het jaar 1642, met gelijk gevolg verplaatst; blijkens een vierregelig versje, dat in den gevel van dat huis op een' steen geplaatst was, aldus luidende:

„ Door hulp van God den Heer
En vijfels groot van kragt
Ben ik festig passen veer
Van mijn plaats hier gebragt. ”

Haarlem,
den 14 Julij 1846.

Met hoogachting,
UEd. Dw. Dienaar,
C. K. DE GEUS.
D 2 RE-

Enige dagen later kon de windmolen op de nieuwe locatie worden ingezet voor de papierproductie. Reeds kort nadien kreeg het perceel Tongerensche heide met daarop de papierfabriek de naam Molenwijk. Bij het Leysenvan lag een uitgebreid industrieel complex.

Het bestond uit:

- 2 windmolens met wrijfbakken en rollers (na de verplaatsing van l'infatigable werd later nog een tweede windmolen bijgebouwd)
- stofhuis met zinkkisten
- werkhuis met stofkisten, waterpersen en kuipen
- pakkamer met droogpersen
- lompenmagazijn
- kantoor en droogzolder
- twee droogschuren met de nodige gereedschappen
- lijmhuis met kuipen en ketels
- blekerij met dichte kisten
- herenhuis
- vier arbeiderswoningen
- moestuin, boomgaard, bouw- en weiland, heidegrond en waterkolken.

Het Leysenven in het huidige wandelpark Molenwijk met rechts achteraan een der velden van voetbalclub ODC. Daar trainde vanaf 1956 enige jaren het Nederlands elftal. Tussen 1933 en 1976 was een deel van het ven een drukbezocht openluchtwembad. (foto: Ruud van Nooijen)

Locatie molens en gebouwen papierfabriek Molenwijk op oude kaart Bostel, half doorzichtig geprojecteerd op hedendaagse kaart (Google Earth). Positie molens en gebouwen in geel. Rechts van de positie waar het woord spoorlijn staat, is vaag de vijver zichtbaar die vóór de redoute (veldversterking) uit februari 1839 is gelegen. De redoute is door de begroeiing als zodanig op deze luchtfoto niet herkenbaar. AD 1839 was dit voornamelijk open terrein (heide). Tussen 1830-1839 verbleef het veldleger van een kleine 50.000 man in Noord-Brabant. In 1833 waren in Bostel (3.600 inwoners) 1.000 militairen en 560 paarden ingekwartierd. Gevolg van de afscheiding van België van de rest van Nederland!

In zijn historische beschrijving van de Meierij tekende A.C. Brock²⁸ onder meer de volgende passage op inzake Bostel: *Ook had men over eenige jaaren, bij de twee Watermolens, even buiten het Dorp, eenen Wind-Papiermoolen aangelegt, welker Papierfabriek hier zeer is toegenoomen; Dan zederd de Baronie van Heer is veranderd is, heeft men deezen Moolen moeten verplaatsen, en is dit zwaar gevaarte in zijn geheel, meer dan een vierde van een uur ver, verbragt, en op de heide geplaatst.*

²⁸ Brock, Adriaan Cornelis, geboren te Sint-Oedenrode 26-8-1775, overleden Sint-Oedenrode, 7-5- 1834. Koster te Sint-Oedenrode die enige manuscripten maakte over de historie van zijn leefomgeving.

Hierin zien we derhalve een bevestiging van het verhaal dat de molen 'in één keer (*in zijn geheel*) werd verplaatst.

Wat de kosten van deze gehele operatie bedroegen is onbekend.

Ontstaan naam MOLENWIJK

De naam Molenwijk is waarschijnlijk al snel ontstaan en werd aanvankelijk gebruikt als naam van de daar naartoe verplaatste papierfabriek²⁹:

De groote PAPIER-FABRIJK, genaamd MOLENWIJK.

De Boxtelse papierfabriek was in ieder geval in Boxtel en omgeving kennelijk als zodanig bekend. Deze naam zien we echter niet in alle krantenberichten en advertenties inzake de Boxtelse papierfabriek terug.

Eeste Brabantse Papierfabriek te Boxtel (Molenwijk) in 1829 buiten bedrijf...

... en, omtrent 2 jaren geleden, aan de papier fabriek, welken eerste windmolen vroeger op gemeenten-grond gehouwd, bij den verkoop der heerlijkheid aan den Baron DE GRANCY, van daar op de Boxtelsche heide is verkrooijen, ter bezigtiging van welke kunstbewerking vele nieuwsgierigen derwaarts werden gelekt, ter zeldter tijd is hierbij, ten dienste der fabriek, nog een molen gevoegd. Beiden staan thans, buiten werking.

Bron: deel van een beschrijving van Boxtel op blz. 531/532 van:
De Noord- en Zuid-Brabantsche Faam
Tijschrift voor den Beschaafden Stand
voor Januarij 1829, No. I
's Hertogenbosch ter Boekdrukkerij van J.H. Smeets

²⁹ De Noord-Brabander van 8 maart 1836 / Algemeen Handelsblad van 29 maart 1836

De Gouverneur der provincie Noord-Brabant, als geauthoriseerd zijnde om onderhands te doen plaats hebben de verhuring voor den termijn van vijf jaren, van de aan het Rijk toebehoorende *Papier-fabriek*, met alle de daaraan zijnde gehoorigheden, bestaande in: twee wind-papier-molens, heeren huizinge en andere wouingen en gebouwen, staande en gelegen te Boxtel, in de gemelde provincie; roept bij deze op, elk en een iegelijk, welke genegen zijn mogt om zoodanig huur-contract aan te gaan, ten einde zich bij hem Gouverneur aan te melden, om de vereischte inzage van de conditien van verhuring en de verder benoodigde inrichtingen te kunnen erlangen.

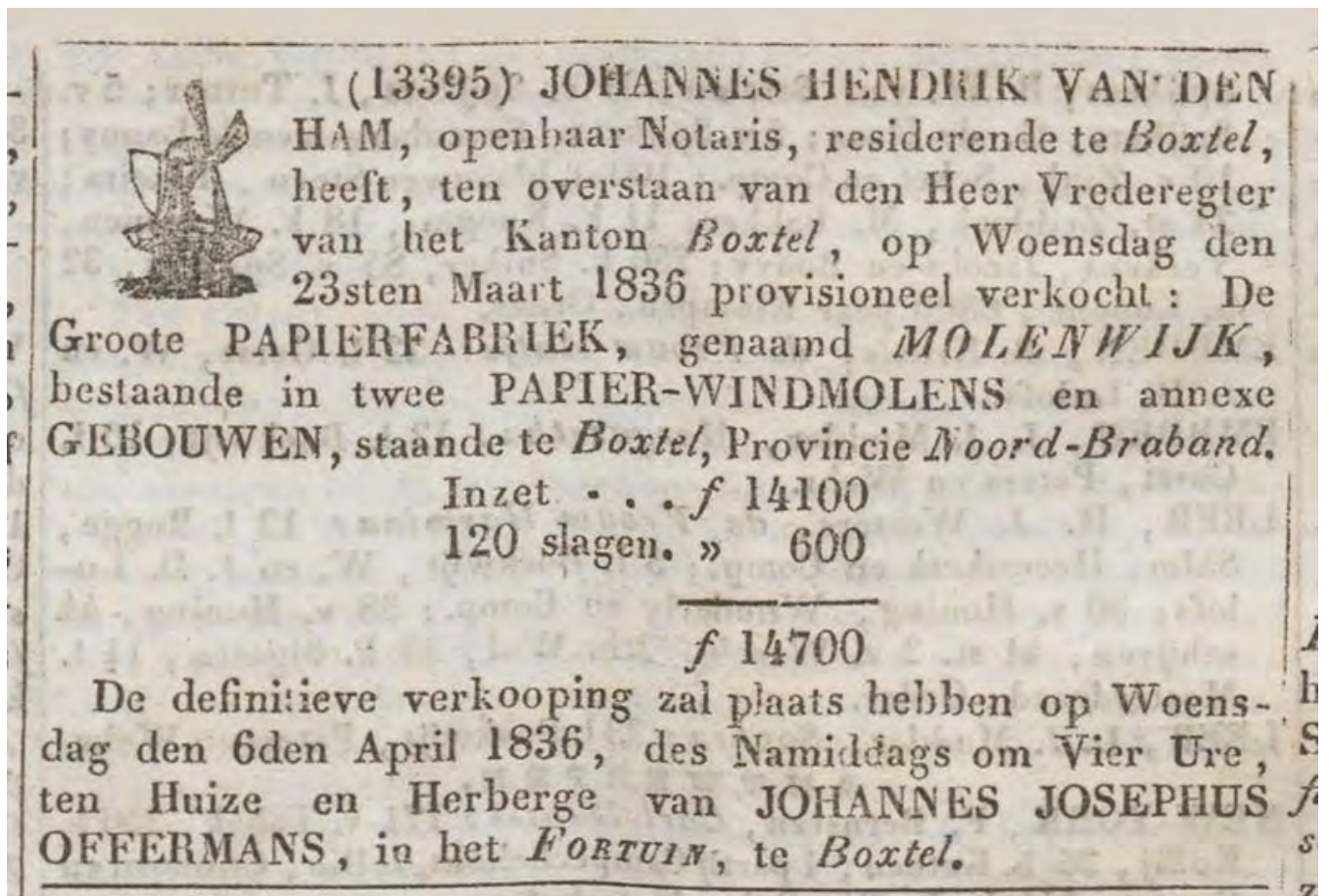
's Hertogenbosch, den 8sten Julij 1830.

A. J. L. VAN DEN BOGAERDE.

Nederlandsche Staatscourant, zaterdag 17 juli 1830. Boxtelse papierfabriek en bijgebouwen zijn te huur.

1830 4 Febr. Jonkh. A. J. L. van den Bogaerde tot gouverneur der provincie Noord-Brabant benoemd.

Deel van pagina 167 van de Almanak voor de Provincie Noord-Brabant voor het Jaar 1831: A.J.L. van den Bogaerde (van Terbrugge) was kort ervoor, per 4 februari 1830 benoemd tot gouverneur van Noord-Brabant. Het was bijzonder voor een Belg dat hij, ook na de afscheiding van België, in functie mocht blijven.

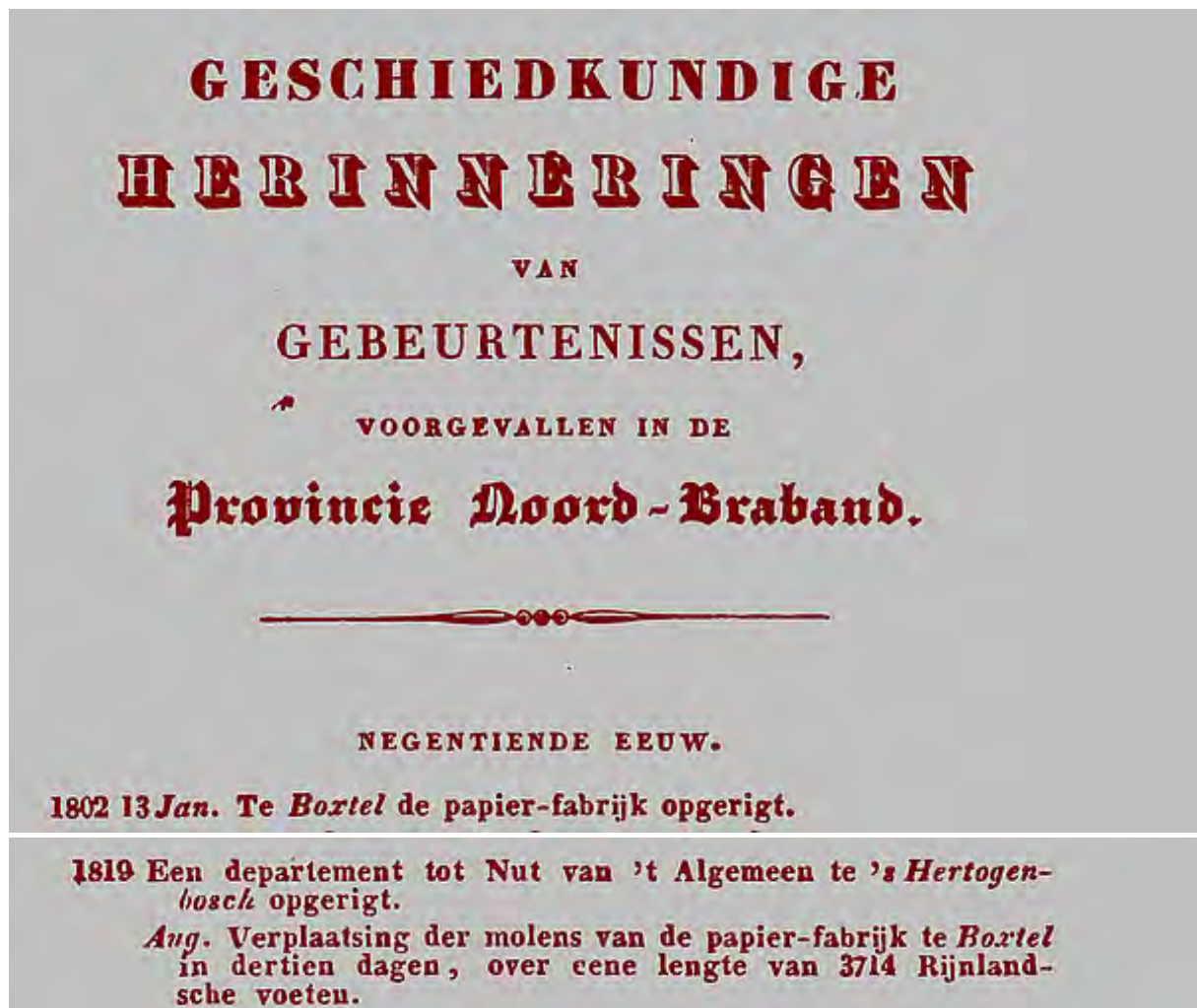
Algemeen Handelsblad, dinsdag 29 maart 1836. Herberg Het Fortuin, waar de verkoping zou plaatsvinden lag op de Markt te Boxtel, nabij begin Clarissenstraat. De fabriek wordt hier aangeduid met de naam MOLENWIJK.

Teloorgang Buxtelse papierfabriek Molenwijk

En de Buxtelse papierfabriek? Zoals reeds gezegd werd nabij het Leysen ven een tweede windmolen bijgeplaatst en waren er de nodige bijgebouwen. Na een goede periode ging het bergafwaarts. In het jaar 1822 kocht toenmalig burgemeester **Speelman van Wulverhorst** de fabriek. De grond was echter niet van hem. Hij slaagde er niet in geld bijeen te krijgen teneinde de grond te verwerven en de papierfabriek weer rendabel te maken. In 1827 eindigde de productie. Speelman van Wulverhorst was gedwongen de gebouwen en grond te verkopen aan het rijk. Een der windmolens werd afgebroken, de andere heeft later nog gedurende geruime tijd dienst gedaan als (industriële?) oliemolen.

Elders in Buxtelt, in **Kleinder-Liempde (De Bolken)**, werd in 1826 door **Adam Hendrik Velsen** nabij de Dommel een achtkantige windmolen gebouwd als

onderdeel van een andere papierfabriek doch ook die legde, nog in de loop der negentiende eeuw, het loodje. Nederland reageerde traag op de in Engeland begonnen industrialisatie waaruit onder meer een machinale papierproductie ontstond waar geen handschepper tegenop kon. Onder andere dit gegeven vormde een harde dobber voor onder meer de Boxtelse papierfabrieken. Zo meldde het Algemeen Handelsblad van 21 juli 1852 onder de kop *AMBACHTS EN FABRIEKSNIJVERHEID: Ongunstig de Papierfabriek te Boxtel*. In een andere krant³⁰ maakte de Nederlandse papierindustrie bezwaar tegen de hoge lomprijzen.

Delen van pagina's 163 en 165 uit de Almanak voor Noord-Brabant voor het jaar 1831, inzake de Boxtelse papierfabriek: oprichting (1802) en verplaatsing (1819).

³⁰ De Noord-Brabander van 14 maart 1854.

ALMANAK

VOOR DE

PROVINCIE

Noord-Brabant,

VOOR HET JAAR

1831.

TE 'SHERTOGENBOSCH,
BIJ H. PALIER EN ZOON.

Uitsluitend Regt.

GESCHIEDKUNDIGE HERINNERINGEN

VAN

GEBEURTENISSEN,

VOORGEVALLEN IN DE

Provincie Noord-Brabant.

NEGENTIENDE EEUW.

1802 13 Jan. Te *Bortel* de papier-fabriek opgericht.

1819 Een departement tot Nut van 't Algemeen te 's *Hertogenbosch* opgericht.

Aug. Verplaatsing der molens van de papier-fabriek te *Bortel* in dertien dagen, over eene lengte van 3714 Rijnlandsche voeten.

Voorzijde van de Almanak voor de Provincie Noord-Brabant voor het jaar 1831 met onderaan delen van de tekst van de pagina's 163 en 165 inzake de Buxtelse papierfabriek.

Park Molenwijk historische plek in meerdere opzichten

Medio februari 1839 - Nederland was na de afscheiding van België in 1830 gedurende negen jaar in staat van oorlog - werd voor een aanval van het Belgische leger gevreesd. In Boxtel werd toen een twaalfstal redoutes of veldversterkingen aangelegd. Een daarvan kwam te liggen aan de rand van het Molenwijkterrein. April 1839 volgde het **Verdrag van Londen** waarbij België definitief zelfstandig werd. Tienduizenden militairen verlieten Brabant. De redoutes werden, op twee na, verwijderd. Een ervan ligt nu nog in park Molenwijk, nabij de spoorlijn Boxtel-'s-Hertogenbosch, die daar in de zestiger jaren van de negentiende eeuw werd aangelegd. Vóór de redoute ligt een vijver. De heuvel is dermate met bomen en struiken begroeid dat de oorspronkelijke functie niet meer herkenbaar is. de heuvel is intussen in de volksmond bekend onder de naam **Heksenberg**. Vanaf midden jaren zestig van de negentiende eeuw werd het terrein nabij de redoute, aan westelijke zijde begrensd door de aanleg van de spoorlijn Den Bosch-Boxtel.

Tegenwoordig is op de locatie waar ooit de eerste Boxtelse papierfabriek operationeel was een fraai wandelpark aanwezig met diverse sportfaciliteiten (voetbal, tennis, hockey), dierenpark **De Groene Warande** en **Restaurant Molenwijk** (oude naam Paviljoen Molenwijk) dat aan de rand van het Leysenvan is gelegen. Bij deze uitspanning, waarvan destijds **Nik van Hellemond** eigenaar was, werd op zaterdag 4 augustus 1962, 's avonds om half negen door burgemeester **dr. M.A.M. van Helvoort** een midgetgolfbaan geopend. Deze bleef meerdere decennia in gebruik. De naam Molenwijk is gebleven. Een deel van het Leysenvan was gedurende ruim vier decennia in gebruik als openluchtwembad, fungeert thans als fraaie waterpartij aan de rand van het park en wordt in de winter bij voldoende vorst gebruikt om te schaatsen. Genoemde faciliteiten werden gerealiseerd begin dertiger jaren der twintigste eeuw. Dinsdag 15 augustus 1933 opende burgemeester **Frans van Beek** om 16.00 uur *De Boxtelse bad- en zweminrichting Molenwijk*, die tien dagen eerder voor het publiek was opengesteld. 's Avonds gaf de **R.K. Gildenbondsharmonie** een feestelijk concert op de Markt. Kort erna, op zondagmiddag 17 september dat jaar opende wethouder **Van Susante** het nieuwe gemeentelijke sportpark op die locatie. De sportfaciliteiten bleven en breidden zich uit. In 1956 kwam zelfs het Nederlands elftal in het park op het terrein van voetbalclub **ODC (Overwinning Door Combinatie**, opgericht in 1925) trainen. ODC hield er een nieuw trainingsveld met verlichtingsmasten en een trapmuurtje aan over. Dat muurtje heeft intussen bijna de status van monument verworven.

Centrale training Ned. elftal

De geselecteerde spelers van de A-training, de kandidaten dus voor het Nederlands elftal zijn dinsdagavond voor het eerst in het nieuwe seizoen bij elkaar gekomen.

Ditmaal was niet het Olympisch Stadion te Amsterdam de plaats van samenkomst, maar het sportpark „Molenwijk” in **Boxtel**. De belangstelling van de bevolking was hier zeer groot. Vooral de jongens lieten zich niet de kans ontgaan, de spelers van het Nederlands elftal bezig te zien, zij behoefden er trouwens geen entree voor te betalen.

Aanwezig waren Landman, Kerkum, Koopal, Van Melis, Wilkes, Moulijn, Schaap, Schouten, De Wit, Feyth en Bosselaar.

Van der Hart, De Munck en Notermans waren niet van de partij wegens een wedstrijd tegen GVAV. Wiersma was geblesseerd en Kuys ziek.

*Bericht in De Waarheid van woensdag 22 augustus 1956.
Het Nederlands elftal komt naar Boxtel om te trainen.*

Het zwembad ging in 1976 definitief ter ziele nadat herhaalde problemen met de waterkwaliteit onoplosbaar waren gebleken.

De papierschepper

Is er dan niets meer - behalve de naam van het park - dat herinnert aan de eerste papierfabriek van Boxtel die eertijds een uitstekend product leverde en de grootste werkverschaffer in Boxtel was? Jarenlang was dat inderdaad het geval. **Probusclub Boxtel** (vriendenclub van postactieve mensen), die haar honk in Restaurant

Molenwijk heeft, vierde in 2009 haar tweede lustrum oftewel het tienjarig bestaan. Bij die gelegenheid verscheen het fraaie boek *Molenwijk, een bijzondere plek* samengesteld door Probusleden **Roger van Laere**, auteur en **Piet van Oers**, fotograaf. Daarin werd ook aandacht geschonken aan de papierfabriek. Alsof dat nog niet genoeg was volgde een jaar later, om precies te zijn op woensdag 15 september 2010, de onthulling door burgemeester **Frank van Beers** van het bronzen beeldje *De Papierschepper*, gemaakt door de Essche kunstenaar **Jan Snellaars** en geschonken door genoemde Probusclub. Het staat op het gazon nabij restaurant en Leysenvan.

Tweemaal De Papierschepper in park Molenwijk: in close up en met een blik op de omgeving nabij paviljoen Molenwijk met een doorkijkje richting Leysenvan, het voormalige zwembad. (foto's: Ruud van Nooijen)

maten/gewichten:

- Rijnlandse voet = 0,3140 m; Rijnlandse duim = 2,61 cm
 - Oud-Nederlands pond = 480 gram (Latijn = libra, afk. lb)
-

De titel van dit artikel vormt een variant op oud liedje

'Karretjen op den zandweg reed' (eigenlijke titel: 'Twee voerlui')

Twee Voerlui

*Een karretjen op den Zandweg reed;
De maan scheen helder, de weg was breed,
Het paardje liep met lusten
(‘k Wed, dat het zelf zijn weg wel vindt);
De voerman leî te rusten....
Ik wensch je wèl-thuis, mê-vrind!*

*Een karretje reed langs Berg en Dal;
De nacht was donker, de weg was smal,
Het paard liep als met vleugels
(De sneeuwjacht zweept zijn oogen blind);
De voerman houdt de teugels....
Ik wensch je wèl-thuis, mê-vrind!*

*Eén karretje keert behouden weêr;
Het ànder heeft geen voerman meer; -
Waar mag hij zijn gebleven?
‘k Wed-dat je’em op den Zandweg vindt
Of mogelijk wel daarnéven....
Hij komt niet weêr thuis, die vrind!*

duur: ca. 01:10

Muziek èn tekst van dit liefelijke wijsje - met een overigens minder vrolijke tekst - is afkomstig twee Amsterdamse artsen, beiden verbonden aan o.a. de Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst.

Joannes Josephus Viotta

De muziek werd geschreven door Joannes Josephus Viotta, zoon van een Italiaanse koopman, geboren te Amsterdam 14 januari 1814, aldaar overleden 6 februari 1859. Hij was als repetitor verbonden aan de Mij. ter Bevordering der Toonkunst.

Jan Pieter Heije

De tekst komt van Jan Pieter Heije, geboren te Amsterdam 1 maart 1809, aldaar

overleden 24 februari 1876. Hij zette zich onder meer in voor de dichtkunst en muziek. Hij was lid van het hoofdbestuur van de **Mij. ter Bevordering der Toonkunst**.

J.P. Heije

J.J. Viotta

Boek waarin ook de Boxelse papierfabriek voorkomt:

De geschiedenis der Nederlandse Papierindustrie II: De papiermolens in de provincies Zuid-Holland, alsmede in Zeeland, Utrecht, Noord-Brabant, Groningen, Friesland en Drenthe (Ooievaar), Henk Voorn, Drukkerij Meijer N.V. te Wormerveer, 1973. Opdrachtgever: Stichting onderzoek van de Geschiedenis der Nederlandse papierindustrie.

Bronnen:

Historische kranten Koninklijke Bibliotheek

- Amsterdamsche Courant 19 augustus 1809
- Rotterdamsche Courant 4 juni 1811
- Bredasche Courant, 2 oktober 1819
- Nederlandsche Staatscourant, 2 oktober 1819
- Nederlandsche Staatscourant, zaterdag 17 juli 1830
- Algemeen Handelsblad, dinsdag 29 maart 1836
- Overijsselsche Courant, dinsdag 31 augustus 1819
- Arnhemsche Courant, 17 maart 1836
- Nieuwe Tilburgsche Courant, donderdag 17 augustus 1933; maandag 18 september 1933.

- De Noord-Brabander, 8 maart 1836
- Middelburgsche Courant, 4 oktober 1819
- Goessche Courant, 4 oktober 1819
- De Waarheid, woensdag 22 augustus 1956

- Genealogieonline.nl kwartierstaat Ooyevaar 14919
- Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa, 1841
- Economische bedrijvigheid in transitie, Boxtel in de 19e en 20e eeuw, J.A. Pel.
- Baanderheren, boeren & burgers, Jean Coenen.
- Historische beschrijving van de Meierij, A.C. Brock, Sint-Oedenrode.
- Leve de koning! Lodewijk Napoleon op reis door Brabant en Zeeland, Hans van den Eeden.
- Molenwijk, een bijzondere plek, Roger van Laere, auteur; Piet van Oers, fotograaf, 2009.
- BHIC 's-Hertogenbosch, toegangsnummer 7690, inventarisnummer 84. Schepenprotocollen Erp 1798-1804.
- BHIC 's-Hertogenbosch, toegangsnummer 9, inventarisnummer 40: Archief van de Raad en Rentmeester Generaal der Domeinen. Folio 20 verso; folio 15 verso; folio 82.
- BHIC 's-Hertogenbosch, toegangsnummer 808: Collectie Welsch-Velsen.
- Detail kaart van 3 maart 2801 door landeters Fr. Beijerinck en B. Wisboom, collectie Universiteit van Leiden.
- Brabants Centrum, donderdag 2 augustus 2012, rubriek Terloops, blz. 5.
- Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890, deel II, W. Lintsen.
- Almanak voor de Provincie Noord-Brabant voor het jaar 1831.
- Rapport van 28-6-1808 aan Zijne Majesteit de Koning van Holland betreffende de Openbare Tentoonstelling van de voortbrengselen der Volksvlijt en toewijzing der Eerprijzen, ter Koninklijke Staatsdrukkerij.

 *** *****